

**Academia Română
Institutul de Istorie „George Barițiu”
Cluj-Napoca**

Rezumatul tezei de doctorat

MONUMENTE ECLEZIASTICE MEDIEVALE DIN ORAȘUL TURDA

**Conducător științific:
Prof.univ.dr. Nicolae Edroiu**

**Doctorand:
WEISZ GH. ATTILA**

2013

Rezumat

Cuvinte cheie: Transilvania, Turda, arhitectură medievală ecleziastică, stil gotic, stil gotic târziu, biserică parohială, ordinul augustinian, biserici, evoluție urbanistică

Obiective și realizări

Teza de doctorat intitulată „**Monumente ecleziastice medievale din orașul Turda**” cuprinde prezentarea topografică a clădirilor medievale de cult de pe teritoriul administrativ actual al orașului, cu un studiu introductiv despre istoria așezării, incluzând evoluția topografică, ecleziastică și arhitecturală a acestuia.

În cadrul **studiului introductiv** principalele probleme au fost identificarea relației așezării romane Potaissa cu Turda medievală, a relației dintre cartierele Turda Veche și Turda Nouă, a menționărilor vechi ale piețelor și străzilor orașului în vederea reconstituirii evoluției medievale și premoderne a așezării și adunarea unor date despre meșteșugarii turdeni care ar fi putut să aibă un anumit rol în evoluția artistică a orașului. În prezentarea evoluției topografice am inclus și programele arhitecturale laice: arhitectura de apărare, clădiri administrative și de sănătate publică, case de locuit. Limita cronologică superioară a fost epoca modernă timpurie (perioada Principatului), sau, în anumite cazuri, secolul al XVIII-lea.

Prezentarea clădirilor ecleziastice s-a realizat în fișe identic structurate. În teza de doctorat am inclus atât clădirile existente (biserica romano-catolică din Turda Veche, biserica reformată din Turda Veche, biserica reformată din Turda Nouă și biserica reformată din Poieni) cât și cele dispărute, despre care am putut obține vreo informație de folos (biserica cavalerilor ioaniți, biserica capitlului arădean din Bisericani, biserica din Sânmiclăuș și biserica din Kerekegyház).

Referitor la clădirile ecleziastice **obiectivul principal** a fost identificarea cât mai fidelă a circumstanțelor și posibilităților construirii lor, a tendințelor stilistice care s-au afirmat, a separării și datării celor mai importante faze constructive, a reconstituirii coreografiei liturgice medievale (identificarea altarelor, a slujbelor religioase și a celorlalte acțiuni petrecute în spațiul liturgic), așezarea clădirii în ambianța istorico-

artistică medievală ardeleană și central-europeană nu numai stilistic, dar și ca importanță, respectiv urmărirea „vieții” acestor clădiri după Reformă și până ce au obținut înfățișarea actuală, diferită în multe privințe de cea medievală.

Metodologia aplicată

Metodologia urmărită este cea clasică, istoria arhitecturii fiind un gen al istoriei artei cu niște metode deja de mult consacrate. Fișele se încep cu **prezentarea arhitecturală** a amplasamentului, volumului, a planului, a fațadelor, a diferitelor spații interioare și ale elementelor decorative sau ale pieselor de mobilier de interes, ale inscripțiilor etc. Acest capitol este completat cu prezentarea unor piese de piatră cioplită care aparțineau clădirii, dar actualmente sunt în afara „contextului” lor original.

Prin **parcurerea bibliografiei aferente** am întâlnit o situație confuză: clădirile erau prezente aproape în toate marile opere de sinteză despre arta sau arhitectura medievală a Transilvaniei, a spațiului românesc sau a regatului maghiar medieval (Vătășianu, Drăguț, sinteza artei gotice de pe teritoriul Ungariei, Entz etc.), totuși am găsit foarte puține studii dedicate clădirilor din vorbă. Capitolele monografiei Turzii (Orbán Balázs, 1889) descriu o mulțime de detalii dispărute de atunci. Singurul studiu dedicat unei biserici medievale turdene a fost scris de Entz Géza (despre biserica parohială din Turda Veche), mai merită să fie menționată broșura despre monumentele turdene semnată de Camil Mureșan, și un studiu despre evoluția transilvană a unui tip de portal, de Entz Géza Antal.

Din capitolele despre **imaginile de arhivă** menționăm două planuri de reabilitare a cetăților bisericilor reformate din Turda Veche și Turda Nouă, databile la anul 1734, realizate de același inginer militar neidentificat. Fonduri importante au mai fost colecția Téglás István, colecția KÖH din Budapesta și fondul arhitectului Debreczeni László.

În capitolele dedicate **datelor arhivistice** medievale referitoare reiese raritatea informațiilor care se referă efectiv la lucrările de construcție, în schimb acestea ne ajută în reconstituirea acțiunii liturgice: în cazul bisericii parohiale din Turda Veche au fost identificate opt altare, în afara acestora avem informații și despre mai multe slujbe comemorative sau depuneri de jurământ în spațiul liturgic.

În căutarea **locului clădirii în contextul evoluției arhitecturii** medievale din Transilvania și din Europa Centrală cele enumerate mai sus constituie baza, completată de identificarea importanței clădirii, posibilitățile comanditarilor, contextul istoric, analiza tipului de spațiu liturgic și analiza stilistică ale elementelor decorative din perspectiva analogiilor. Analiza tipului de spațiu și cea stilistică devine un instrument util, însă folosibil cu mare precauție, care ne oferă date importante, însă greu confirmabile prin date arhivistice, datorită rarității acestora.

Cea mai monumentală clădire dintre cele studiate este **biserica parohială din Turda Veche**, proiectată în sistem de hală cu trei nave, nerealizate, inițial cu un turn vestic, corul poligonal are o sacristie de la etajul căruia se deschidea o ușă spre cor. Biserica s-a construit aproximativ între anii 1465-1515, o perioadă îndelungată, în cel puțin două faze principale (corul și nava), în stil gotic târziu. Acest sistem de spațiu în materialul transilvan se regăsește la Aiud și – conform reconstituirilor – la Dej (prima fază a boltirii navei). Locația acestor clădiri pare să confirme și influențele stilistice ale goticului târziu clujean: elemente de profilatură, și cel mai convingător, cele două portaluri geminate decorate cu baghete încrucișate.

Biserica reformată din Turda Veche, legată de către literatura mai veche de cavalerii ioaniți, aparținea în realitate mănăstirii augustiniene. Cunoștințele actuale sunt lacunare despre răspândirea în Transilvania a acestui ordin mendicant. Nu s-a știut, dacă ordinul urmărea sau nu niște reguli arhitecturale stricte (de exemplul cistercienilor sau al dominicanilor), sau, mai degrabă clădirile au fost influențate de realitățile locale, o situație cunoscută și din exemplele altor ordine mendicante. Spațiul alungit, cu cor și navă de lățime identică au mai multe analogii în arhitectura medievală a ordinelor mendicante în Europa Centrală. Portalurile monumentale ale bisericii se includ într-o serie de portaluri gotice transilvane construite în deceniile din jurul anului 1400 (Reghin, Ațel, Richiș etc.), care conform literaturii mai vechi au avut ca model portalul catedralei romano-catolice de la Alba Iulia (anii 1270–1280) și cel al mănăstirii cisterciene de la Cârța (jurul anului 1300). Analiza morfologică și cronologia portalurilor infirmă această presupunere, se pare că modelul real al seriei era portalul nordic al bisericii parohiale de la Levoca, confirmate prin analogia compoziției, a profilaturilor și a bazelor. Astfel, legăturile artistice dintre Ungaria Superioară și Transilvania, bine cunoscute începând din

anii 1420, pot fi demonstrate deja în anii 1370–80. Friza de capitel a portalurilor turdene se recunoaște și la capitelurile corului bisericii Sf. Mihail din Cluj și a bisericii evanghelice din Sebeș-Alba (anii 1370-80).

La **biserica reformată din Turda Nouă** pot fi demonstrate trei faze medievale. Prima fază – turnul și nava cu o capelă laterală dispărută – fără elemente decorative concludente nu poate fi datată cu precizie și nici legată de vreo tendință a artei gotice transilvane. A doua fază – capătul estic și ferestrele navei respectiv corul cu sacristia, construite în stil gotic târziu – pot fi datate prin inscripția 1504. A treia fază, de asemenea gotică târzie, este boltirea corului și a sacristiei, cu un model adaptat cu o oarecare stângăcie la planul deja existent. Modelul elaborat al bolții corului are analogii în anii 1520 (Ionești, Dupuș, Moșna), care folosesc nervuri de cărămidă și se află destul de departe de Turda. Bolta turdeană este mai timpurie decât acestea (anii 1510) și este o operă a cercului de meșteri gotic târziu din Cluj, care folosiseră nervuri de piatră cu profilatura specifică (analogii: Florești, Târbuiu).

Cercul de meșteri gotic târziu din Cluj a avut o profundă influență asupra arhitecturii regiunii în general și la Turda în mod special. Activitatea acestuia încă nu este deplin cunoscută, dar numărul ridicat al exemplelor clujene indică clar locul lor de proveniență. Acești meșteri au realizat și opere de „serie” mai mici, cum ar fi pastoforiile de la Viștea, Vișea sau Târbuiu, sau pastoforiul bisericii parohiale din Turda Veche.

Biserica de la Turda Nouă este înconjurată de o cetate de plan elipsoidal, databilă la prima jumătate a secolului al XVI-lea. Importanța acestei cetăți constă în raritatea aparentă a acestui gen în nordul Transilvaniei.

Biserica **reformată din cartierul – fosta localitate – Poieni** mai păstrează din perioada medievală turnul integral și partea vestică a navei parțial, incluzând și montanții unui ancadrament de ușă gotic. Atât volumetria, cât și detaliile medievale ale bisericii se includ în seria clădirilor de cult din mediul rural din secolul al XIV-lea, fără detalii deosebite. La formele general răspândite ale acestei clădiri este practic inutilă căutarea modelelor și ale analogiilor.

Actuala înfățișare a bisericilor este determinată de schimbările ulterioare. După Reformă bisericile au ajuns în proprietatea altor confesiuni, doar biserica parohială din Turda Veche a fost retrocedată catolicilor în anul 1721. Bolta gotică a corului se prăbușea

în perioada unitariană a clădirii, pe coronamentul interior al acestui spațiu a fost scrisă o inscripție lungă la cumpăna secolelor XVII-XVIII. Reboltirea navei și a corului s-a terminat în anul 1821, cele mai importante obiecte de artă din epoca modernă sunt cele două altare laterale baroce, aduse probabil din biserica măicuțelor terțiare din Cluj și monumentalul altar baroc târziu clasicizant, ultima operă a celui mai important sculptor transilvan al vremii, Simon Hoffmayer. Fosta biserică augustiniană a ajuns în proprietatea reformaților în timpul principelui Gheorghe Rákóczi I, dar reabilitarea clădirii ruinate (în afara corului) s-a terminat doar în anii 1660, în spirit gotizant. Cetatea renașcentistă de la sud de biserică s-a realizat în cursul secolului al XVII-lea, în mai multe faze. În 1726 nava a fost acoperită probabil de un tavan casetat, pe baza frizei decorative pictate de pe coronament și a unei inscripții. Bolta actuală a fost construită la începutul secolului al XIX-lea, amvonul de marmură cu o iconografie interesantă este opera sculptorului Csűrös Antal. Turnul istoricizant s-a construit între anii 1904–1906. Biserica din Turda Nouă în anul 1619 a fost obținută de reformați prin separarea cartierului de orașul Turda. În anul 1753 nava a fost acoperită de un tavan casetat existent și astăzi deasupra tavanului actual, având și friză pictată de coronament. La transformarea interiorului din jurul anului 1800 a avut un rol important și meșterul constructor Kövecsi János, care a proiectat și amvonul de marmură, realizat de clujeanul Schindler Mihály. Micuța biserică din Poieni a fost transformată radical în 1789 și a fost renovată după devastarea acesteia din 1848.

Cea mai „cunoscută” **biserică turdeană dispărută** este cea a ioaniților, menționată de mai multe ori la sfârșitul secolului al XIII-lea. Chiar dacă identificarea acestuia cu biserica reformată din Turda Veche nu are nici o bază reală, nu este de neînchipuit să fi situat pe sit acesteia. Biserica de la Bisericiani, în proprietatea capitlului de la Arad a dispărut mult mai târziu, în anul 1986. Clădirea a fost în proprietatea a mai multor confesiuni, cele mai importante transformări au avut loc în perioada luterană, la începutul secolului al XIX-lea. Biserica medievală a fost decorată cu fresce, nu se știe dacă corul semicircular de pe puținele fotografii păstrate a fost sau nu cel original, medieval. Biserica așezării Sânmiclăuș, contopită în oraș încă în evul mediu poate fi identificată prin toponimul localității, derivat din hramul bisericii, Sf. Nicolae. O altă localitate contopită în evul mediu, Kerekegyház, pe baza toponimului se pare că a avut o biserică cu plan rotund, dispărută de atunci.

Cuprins ...	2
Introducere ...	6
I. Orașul Turda în evul mediu ...	10
I.1 O scurtă istorie premedievală a teritoriului orașului Turda ...	10
I.2 Date din istoria medievală a orașului Turda ...	16
I.2.1 Primele atestări documentare și apartenența teritorial-administrativă a localității ...	16
I.2.2 Principalii factori ai dezvoltării orașului: privilegiile, îndatoriri, factori economici, întruniri nobiliare ...	19
I.2.3 Instituții eclesiastice, prezența ordinelor călugărești ...	28
I.3. Evoluția urbanistică și arhitecturală a orașului în evul mediu și perioada premodernă ...	36
I.3.1 Topografia medievală și premodernă a orașului ...	36
I.3.2 Arhitectura de apărare a orașului ...	42
I.3.3 Clădirile administrative și de sănătate publică ...	46
I.3.4 Case de locuit ...	56
II. Arhitectura ecleziastică medievală în orașul Turda – studii de caz ...	61
II.1 Biserica romano-catolică din Turda Veche ...	61
II.1.1 Preambul ...	61
II.1.2 Prezentarea arhitecturală a bisericii ...	62
II.1.2.1 Amplasamentul și țintirul dispărut ...	62
II.1.2.2 Planul și elevația ...	63
II.1.2.3 Exteriorul ...	66
II.1.2.3.1 Fațada vestică ...	66
II.1.2.3.2 Fațada sudică a navei ...	69
II.1.2.3.3 Corul și sacristia ...	71
II.1.2.3.4. Fațada nordică a navei ...	74
II.1.2.4 Amenajarea spațiului interior al bisericii ...	75
II.1.2.4.1 Nava ...	75
II.1.2.4.2 Corul ...	80

	II.1.2.4.3 Sacristia ...	84
	II.1.2.4.4 Podul ...	86
	II.1.2.5 Fragmentele decorului arhitectural medieval din piatră ...	
87		
	II.1.3 Clădirea bisericii în istoriografia artei ...	90
	II.1.4 Date arhivistice medievale referitoare la biserică ...	101
	II.1.5 Locul clădirii în ambianța istorico-artistică medievală transilvăneană	
... 111		
	II.1.5.1 Importanța bisericii ...	111
	II.1.5.2 Probleme stilistice ...	115
	II.1.5.3 Analiza stilistică: tipul de spațiu ...	117
	II.1.5.4 Analiza stilistică: ancadramente și elemente decorative ...	
125		
	II.1.5.5 Faze de construcție ...	133
	II.2 Biserica reformată din Turda Veche ...	138
	II.2.1 Preambul ...	138
	II.2.2 Prezentarea arhitecturală a bisericii ...	138
	II.2.2.1 Amplasamentul ...	138
	II.2.2.2 Planul și elevația ...	140
	II.2.2.3 Exteriorul ...	141
	II.2.2.3.1 Fațada vestică ...	141
	II.2.2.3.2 Fațada sudică ...	145
	II.2.2.3.3 Fațada estică și rămășițe ale corului ...	146
	II.2.2.3.4 Fațada nordică ...	148
	II.2.2.4 Interiorul bisericii ...	152
	II.2.2.5 Podul ...	155
	II.2.2.5 Fragmente medievale de piatră cioplită ...	157
	II.2.3 Mărturia reprezentărilor de arhivă ...	158
	II.2.4 Clădirea bisericii în istoriografie ...	166
	II.2.5 Istoria mănăstirii augustiniene ...	169
	II.2.6 Locul clădirii în arhitectura medievală din Transilvania ...	174

II.2.6.1 Prezența eremiților augustinieni în Transilvania ...	174
II.2.6.2 Evoluția arhitecturii augustiniene în Regatul Maghiar medieval ...	179
II.2.6.3 Analiză stilistică ...	183
II.2.6.3.1 Poziționarea, planul și elevația ...	183
II.2.6.3.2 Portaluri ...	186
II.2.6.3.3 Detalii sculptate ...	193
II.2.6.3.4 Picturi murale ...	194
II.2.6.4. Concluzii privind istoria medievală a bisericii ...	197
II.2.7 Istoricul ansamblului după Reformă ...	200
II.2.7.1 Cetatea ...	200
II.2.7.2 Clădirea bisericii ...	203
II.3 Biserica reformată din Turda Nouă ...	210
II.3.1 Preambul ...	210
II.3.2 Prezentarea arhitecturală a bisericii ...	210
II.3.2.1 Amplasamentul ...	210
II.3.2.2 Incinta fortificată ...	211
II.3.2.3 Planimetria și volumetria bisericii ...	214
II.3.2.4 Exteriorul ...	215
II.3.2.4.1 Fațadele turnului ...	215
II.3.2.4.2 Fațada sudică a navei ...	217
II.3.2.4.3 Fațadele corului ...	218
II.3.2.4.4 Fațada nordică a navei ...	220
II.3.2.5. Interiorul bisericii ...	221
II.3.2.5.1 Etajele turnului și podul ...	224
II.3.3 Izvoare grafice referitoare la biserică ...	228
II.3.4 Date istorice referitoare la biserică ...	230
II.3.5 Biserica în istoriografia artei ...	236
II.3.6 Contextul istoric și stilistic al bisericii-cetăți ...	238
II.3.6.1 Biserica în contextul artei medievale transilvane ...	238
II.3.6.2 Incinta de apărare medievală ...	244

II.3.6.3 Intervenții și transformări în perioada premodernă și modernă ... **245**

II.4 Biserica reformată din Poieni-Turda ... **249**

II.4.1 Prezentarea bisericii ... **249**

II.4.2 Date istorice ... **251**

II.4.3 Considerații stilistice ... **252**

II.5 Biserici medievale turdene dispărute ... **254**

II.5.1 Biserica ioaniților turdeni ... **254**

II.5.2 Biserica capitlului arădean de la Bisericiani ... **255**

II.5.3 Biserica din Sânmiclăuș ... **262**

II.5.4 Biserica din Kerekegyház ... **264**

III. Concluzii ... **266**

IV. Lista ilustrațiilor ... **274**

IV.1 Hărți ... **274**

IV.2 Figuri ... **274**

IV.3 Planșe ... **276**

V. Bibliografie și prescurtări bibliografice ... **282**

V.1 Prescurtări ... **282**

V.1.1 Prescurtări bibliografice și de referințe ... **282**

V.1.2 Prescurtări periodice, serii de volume colective ... **282**

V.1.3 Prescurtări ale denumirilor de instituții și fonduri arhivistice, ale manuscriselor ... **283**

V.2 Bibliografie ... **283**

V.2.1 Ediții de izvoare ... **283**

V.2.2 Lucrări generale ... **285**

V.3.3 Lucrări speciale ... **287**